

січня 1996 р. у Москві, але за його заповітом 13 червня 1996 р. перепохований у Києві на Байковому цвинтарі.

Статья посвящена одному из драматических эпизодов в политической карьере украинского партийного деятеля Петра Шелеста. Анализируется механизм и технология отлучения от власти первого секретаря ЦК КПУ в начале 1970-х гг.

Ключевые слова: Петр Шелест, автономизм, маланчукизм, национал-коммунизм.

The article is dedicated to one of the dramatic event in the political career of Ukrainian party figure Petr Shelest. It analyzed how the first secretary of Central committee of KPU was ousted from his office.

Key words: Pert Shelest, autonomy, malanchukism, national-communism.

Леонід Місінкевич*

Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби

У статті висвітлюється діяльність громадських організацій, Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», науковців і краєзнавців щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, відновлення історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня та свавілля.

Ключові слова: контрреволюційні злочини, реабілітація, жертви політичних репресій, позасудові органи.

Останнє десятиріччя ХХ століття увійшло історію України як період проголошення незалежності суверенної держави, який сприяв переосмисленню історичних подій, відновлення прав співвітчизників, що зазнали жорстоких репресій. Чимало громадян активно долучилися до надзвичайно важливої справи — реабілітації жертв політичних репресій, яка ятрила свідомість не одного покоління українців.

---

* Місінкевич Л.Л. — канд. істор. наук, професор кафедри філософії та політології Хмельницького університету регіонального управління та права.

Горбачовська «перебудова» започаткувала створення громадських об'єднань. В Україні перші неформальні об'єднання виникли 6 серпня 1987 р. в м. Києві. Тут був започаткований Український культурологічний клуб. У м. Львові 19 жовтня того ж року було засноване Товариство Лева. Ці неформальні об'єднання розвивалися межах чинного законодавства, а основними питаннями їх діяльності стали нагальні проблеми розвитку суспільства¹.

Суспільно-політичні зміни, започатковані у республіці, вселяли віру в об'єктивне розкриття таємниць сталінського беззаконня. Ініціатором таких дій стала Київська організація спілки письменників, яка звернулася до міського комітету партії з проханням про впорядкування місць поховань Биківнянського могильника та встановлення пам'ятника жертвам політичних репресій. Зацікавленість громадськості до масових поховань у Дарницькому лісі спонукали секретаря ЦК Компартії України Ю. Єльченка, першого секретаря Київського міськкому партії К. Масика та голову КДБ при Раді Міністрів УРСР М. Голушка 22 грудня 1987 р. порушити клопотання перед ЦК Компартії України про утворення Урядової комісії, яка без упередженості встановила б обставини масових поховань у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва. Державна комісія, очолювана міністром внутрішніх справ І. Гладушом, не спромоглася об'єктивно встановити обставин масових поховань у Биківнянському лісі².

Прагнення владних структур приховати злочинні діяння сталінізму були оприлюднені в пресі. Публікації викликали хвилю протестів громадськості Києва. 6 грудня 1988 р. громадські організації «Меморіал», «Спадщина», «Громада», «Небайдужі», «Зелене милосердя» та представники творчих спілок провели збори, у резолюції яких була викладена вимога правдивої інформації щодо масових поховань у Биківнянському лісі та створення меморіалу, який «відповідав би історичній правді»³.

---

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Особистості: в 4-х т. / Харківська правозахисна група. Т. 1. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 13.

² Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 20–22.

³ Звернення учасників зборів громадськості м. Києва до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу

Зважаючи на зростаюче невдоволення громадськості столиці, Рада Міністрів УРСР видала розпорядженням від 8 грудня 1988 р. про проведення додаткового вивчення документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва⁴.

22 березня 1989 р. газета «Вечірній Київ» у публікації «Народження правди» оприлюднила результати кримінального розслідування Биківнянської справи прокуратурою м. Києва. Зокрема, зазначалося — під Биківнею поховані страчені жертви сталінського свавілля. Цю інформацію підтвердила слідча група Урядової комісії на підставі опитування більше 250 свідків, проведених 15 відтворень обставин подій, 7 криміналістичних експертиз. При проведенні експертиз було встановлено, що предмети, які виявлені в місцях захоронення, належали особам, репресованим за «контрреволюційну діяльність», засуджених поза судовими органами або Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу⁵.

11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення сектора інформації Ради Міністрів УРСР: «На підставі зібраних матеріалів Урядова комісія дійшла висновку, що в районі селища Биківня в 1936–1941 рр. проводилися поховання репресованих і страчених у Києві осіб. Слідством встановлено прізвища деякого з похованих, які були реабілітовані. Усього в цій місцевості було виявлено 6 783 поховання»⁶.

селища Биківня, 6 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 45–46.

⁴ Розпорядження Ради Міністрів Української РСР про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дарницького лісопаркового господарства м. Києва, 8 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 46–47.

⁵ Записка заступника прокурора УРСР С. Ф. Литвинчука та прокурора слідчого управління Прокуратури УРСР, керівника слідчої групи В. Д. Кулика Урядової комісії Української РСР про попередні результати розслідування кримінальної справи № 50-0092 щодо обставин масових поховань громадян в районі селища Биківня // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 64–65.

⁶ *Лисенко М.* Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис. – Бровари: Криниця, 1996. – С. 34.

Урядова комісія пропонувала відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років», спорудити пам'ятник жертвам репресій у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва⁷. Упродовж шести років ініціатори та активісти вивчення Биківнянської трагедії прагнули не тільки з'ясувати правду про події далеких 1930–1940-х рр., а й спорудити на місці захоронення репресованих меморіальний комплекс. У 1994 р. громадськість Києва разом з керівництвом Інституту історії України НАН України звернулася до адміністрації Президента України з пропозицією спорудження меморіального комплексу в Биківнянському лісі. 11 серпня 1994 р. у розпорядженні Президента України «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня», визначалися конкретні завдання Кабінету Міністрів України для увічнення пам'яті жертв сталінізму, похованих у Биківні⁸. 30 квітня 1995 р. був відкритий Меморіал, який вшановував пам'ять безневинно страчених.

Матеріали Урядової комісії з поховання репресованих, засуджених до розстрілу в 1936–1941 рр. у с. Биківня, сприяли підготовці Радою Міністрів УРСР рекомендаційного листа від 10 липня 1989 р., в якому зверталася увага окремих виконкомів рад на недостатнє інформування громадян про організацію роботи щодо увічнення пам'яті жертв репресій та виявлення місць захоронень. Пасивність виконкомів місцевих рад сприяла виникненню самодіяльних груп, які проводили самостійні розкопки та розповсюджували неправдиву інформацію, що породжувала різні пересуди⁹.

Уряд вимагав активізації діяльності місцевих комісій через включення до їх складу авторитетних ветеранів, народних депу-

⁷ Висновки і пропозиції Урядової комісії УРСР щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва. Не пізніше 10 липня 1989 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 82.

⁸ Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 серпня.

⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХм.О), ф. Р-1823, оп. 3, спр. 259, арк. 199.

татів та представників правоохоронних органів і громадських організацій. Це сприяло б активізації пошуку місць захоронення, визнання їх офіційними кладовищами з подальшим виконанням робіт щодо впорядкування і встановлення пам'ятників.

Виконкомам місцевих рад та комісіям спільно з правоохоронними органами за участю громадськості пропонувалося продовжити пошук можливих місць захоронення, не допускаючи самовільних розкопок. Рекомендувалося зосередити увагу на уважному розгляді звернень громадян щодо увічнення пам'яті жертв репресій та задоволення прав і законних інтересів реабілітованих та членів їх сімей¹⁰.

Лист Ради Міністрів УРСР активізував роботу облвиконкомів і правоохоронних органів з увічнення пам'яті жертв репресій. До прикладу, управління КДБ по Хмельницькій області в 1989 р. разом з представниками громадськості виявили на Хмельниччині три місця захоронення жертв сталінських злочинів: два у м. Кам'янці-Подільському та одне у м. Хмельницькому. Там встановлені меморіальні дошки, а на околиці м. Кам'янця-Подільського — меморіал Вічної пам'яті. У м. Хмельницькому неподалік від колишнього будинку, де розміщувався Проскурівський окружний відділ НКВС, споруджений Меморіал скорботи, який увічнює пам'ять про страчених хмельничан¹¹.

Управлінням КДБ по Хмельницькій області внесена пропозиція обласній раді народних депутатів встановити 19 жовтня — єдиний День пам'яті жертв репресій. У цей день 1937 р. був підписаний перший протокол засідання «трійки» Кам'янець-Подільського управління НКВС про масовий розстріл 102 осіб за сфальсифікованими обвинуваченнями¹².

Увічнення пам'яті жертв сталінських злочинів було проведено в усіх областях України. До прикладу, на Вінниччині у 1990–1992 рр. пам'ятники репресованим встановили у селах Кошаринець Барського¹³, Вербовій Томашпільського¹⁴, Держанівці Хмель-

¹⁰ ДАХм.О, ф. Р-1823, оп. 3, спр. 259, арк. 200–201.

¹¹ Там само, ф. Р-338, оп. 25, арк. 49.

¹² Крохмалюк В. Що пропонують чекісти? // Радянська Україна. – 1990. – № 257. – 13 листопада.

¹³ Мрачковська Л. Пам'ятник репресованим // Вінницька правда. – 1991. – 14 лютого.

¹⁴ Васильчук А. Жертвам сталінізму // Вінницька правда. – 1990. – 13 квітня.

ницького¹⁵ районів. У м. Бершаді репресованих у 1930-х рр. священнослужителів увічнено в меморіальному комплексі¹⁶. 25 квітня 1993 р. у м. Вінниці на цвинтарі «Підлісний» перед фасадом комплексу-храму відкритий пам'ятник жертвам сталінського геноциду. Фінансували виготовлення та встановлення пам'ятника товариство «Меморіал» та міська рада народних депутатів¹⁷.

Серед численних організацій, спрямованих на захист прав та інтересів колишніх політрепресантів, на зламі 1980–1990-х рр. на теренах України особливе місце належало історико-культурному товариству «Меморіал», яке розпочало діяльність у 1988 р., а організаційно оформилося у березні 1889 р. Фундаторами товариства були відомі громадсько-політичні та культурні діячі, письменники О. Деко, В. Маняк, С. Макеев, Ю. Прилюк, Є. Пронюк, юристи П. Братасюк і О. Ємець, політологи М. Лисенко, А. Лупиніс, О. Сергієнко, кінорежисер В. Кузнецов, журналіст Ж. Мосенкіс, режисер, громадський діяч Л. Танюк та інші¹⁸.

Після оформлення республіканського товариства «Меморіал» їх відділення почали формуватися в регіонах. Зокрема, у квітні 1989 р. за ініціативою доцента історичного факультету Харківського університету, народного депутата України В. Мещерякова, викладачів інституту механізації та електрифікації сільського господарства П. Цимбала та вищого командного училища ракетних військ ім. Крилова Х. Чаковського започаткувало роботу Харківське відділення «Меморіалу», яке об'єднало у лавах близько 400 членів. Вони з представниками громадськості здійснювали пошук місць поховань жертв репресій, збирали і оприлюднювали архівні документи і спогади, чинили тиск на органи влади про необхідність оприлюднення інформації про масові політичні репресії¹⁹.

Товариство «Меморіал» сприяло формуванню ветеранських організацій правозахисного характеру з колишніх політрепре-

¹⁵ Поминальний день // Подоля. – 1992. – 4 липня.

¹⁶ Пам'яті В. Лопушанського // Новий час. – 1993. – 4 вересня.

¹⁷ Пастушенко Л. Увічнено пам'ять невинних жертв // Демократична Україна. – 1994. – 30 квітня.

¹⁸ Кондрацький А.А. Часопис київського політрепресантства (коротка історія Київського товариства політ'язнів та жертв репресій 1988–2001 рр.). – К.: Укр. Центр духов. культури, 2003. – С. 12–13.

¹⁹ Державний архів Харківської області, ф. П-2, оп. 5, спр. 98, арк. 80–81.

сантів Києва, Львова, Одеси, Слов'янська Донецької області. Так, у серпні 1989 р. в м. Києві була створена ініціативна група в складі С. Малєєва, Л. Городіна, Н. Бородуліна, В. Ольшевського, В. Сідерського, Є. Михайлика та інших, які розпочали роботу над утворенням Київського товариства політв'язнів та жертв репресій. Публікація С. Малєєва в газеті «Прапор комунізму» «Створюється товариство...» стала відправним моментом в об'єднанні 96 політв'язнів, які в січні 1990 р. на установчих зборах проголосили утворення товариства²⁰. Для його роботи міськвиконкомом було виділене приміщення, де двічі на тиждень проводився прийом громадян, потерпілих від репресій.

Реабілітаційні процеси сприяли формуванню громадських організацій, зокрема таких: Товариство української мови, «Народний рух України», «Товариство Лева» у Львові. На тлі офіційно зареєстрованого Львівського товариства «Меморіал» було організовано роботу Клубу репресованих, до складу якого увійшли найрадикальніші учасники опору комуністичній системі. Цілеспрямована робота Клубу, щотижневі зустрічі колишніх політрепресантів сприяли подальшому згуртуванню політв'язнів, репресованих тоталітарним режимом, і трансформації його у Львівську обласну Спілку політичних в'язнів України, яку очолив Іван Губка. Надалі регіональні товариства політв'язнів були об'єднані у квітні 1991 р. установчим з'їздом у Спілку політичних в'язнів України²¹. У грудні 1992 р. на спільному засіданні проводів Спілки політичних в'язнів України і Всеукраїнського товариства репресованих відбулося об'єднання двох організацій в єдине Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих на чолі з двома співголовами І. Губкою та Є. Пронюком²².

Діяльність громадських та релігійних організацій спрямовувалася на увічнення імен сотень тисяч осіб, які потрапили в жорна більшовицьких репресій. Важливою була ініціатива громадсь-

²⁰ Створюється товариство... // Прапор комунізму. – 1989. – 2 грудня.

²¹ Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії / Упоряд. І. Губка. – Львів: Укр. технології, 2001. – С. 20–21, 26.

²² Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / Упоряд. Є. Пронюк. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2007. – С. 19.

кості, зокрема віруючих окремих храмів. Доцільно згадати про багаторічні пошуки архієпископа Черкаського і Канівського Сафронія, які дали можливість встановити близько 300 імен священників, що були вислані з України, а пізніше розстріляні. Заслугувала на увагу діяльність Свято-Тихонівського богословного інституту, заснованого з благословення Святішого Патріарха Алексія, у встановленні імен репресованих священнослужителів та віруючих. Завдячуючи наполегливості віруючих, навчальний заклад зумів нагромадити та систематизувати унікальні матеріали, які містили 10 тисяч біографічних довідок та 1400 фотографій репресованих за віру Господню²³.

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку громадськості, особливо істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня і свавілля. В їх наукових пошуках відобразилося прагнення віднайти вагоме місце важливій справі дослідження політичних репресій і реабілітаційних процесів. Це певним чином спонукало до перегляду планів науково-дослідницької тематики з урахуванням нагальних потреб новітніх досягнень вітчизняної історіографії. У дослідженнях була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька та кандидата історичних наук Ю. Данилюка²⁴.

Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями. До прикладу, у Полтавській області спільними зусиллями Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,

²³ *Місінкевич Л.* Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20–30-х рр. ХХ ст. // *Історія України: мало-відомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України та ін.* – К.: Рідний край, 2005. – Вип. 31. – С. 75–76.

²⁴ *Подкур Р. Ю., Рубльов О. С.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)*. – Житомир: «Полісся», 2007. – С. 11.

Управління Служби безпеки України була підготовлена книга про реабілітованих полтавців²⁵. Книга «Репресоване краєзнавство», що вийшла у світ за участю Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України, вперше дала можливість довідатися про трагічні долі академіків Ф. Шміта, М. Слабченка, М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гереновича та багатьох інших²⁶.

Прагнучи надати системного характеру в дослідженні політичних репресій, президент Національної академії наук України академік НАН України Б. Патон, голова Служби безпеки України Є. Марчук та голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України П. Тронько звернулися до Президії Верховної Ради України з пропозицією про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Ця пропозиція була підтримана Президією Верховної Ради України. 6 квітня 1992 р. за № 2256-XII прийнята постанова, яка започаткувала складну та багатопланову роботу. На її виконання 11 вересня 1992 р. відповідну постанову за № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» ухвалив Кабінет Міністрів України²⁷. Остання передбачала цілий комплекс науково-методичних і організаційних заходів щодо розв'язання питань матеріально-технічного забезпечення підготовки унікальної праці.

Підготовка видання покладалася на Національну академію наук, Держкомвидав, Службу безпеки України та Всеукраїнську спілку краєзнавців. Інститут історії України НАН України здійснював науково-методичне керівництво написання томів, які мали виконуватися в областях під керівництвом обласних редакційних колегій. Постановою уряду була затверджена Головна редакційна колегія, до складу якої увійшли провідні вчені, керівники міністерств, правоохоронних органів. Очолив її академік НАН України П. Тронько. Редколегії належало здійснити розробку та

²⁵ Реабілітовані історією: Зб. наук. праць / Відп. ред. П. Т. Тронько та ін. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.

²⁶ Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.

²⁷ Тронько П.Т. В ім'я історичної правди // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 4.

сформувати джерельну базу дослідження з подальшою підготовкою науково-документального видання. Серія книг «Реабілітовані історією» мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави і пов'язаних з нею масових незаконних репресій. Передбачалося повернути народу забуті імена державних діячів, творців культури, вчених та тисяч громадян, яких знищила тоталітарна система.

Незаконно репресовані громадяни України мали бути реабілітовані не лише формально за висновками правоохоронних органів, за справами, які з СБ України, прокурорських та судових органів поверталися в архіви і про них забували. Передбачалося публічно оприлюднити списки реабілітованих, відновлюючи пам'ять про загиблих громадян України, повертаючи родинам добрі імена батьків, дідів та прадідів. Публікація їх прізвищ передбачала можливість відновити чесні імена жертв тоталітаризму.

На першому організаційному етапі діяльності Головна редакційна колегія вирішувала два важливі завдання. По-перше, розробку методичних рекомендацій з підготовки томів. По-друге, формування науково-організаційних структур на місцях. Упродовж жовтня 1992 р. – червня 1993 р. колегія відпрацьовувала «Методичні рекомендації», апробовані в Інституті історії України НАН України, Інституті українознавства НАН України та інших наукових установах і вищих навчальних закладах.

Заплановане видання за спрямуванням, формою та змістом не мало аналогів не лише в республіках колишнього СРСР, а й у світовій практиці. Багатотомна наукова праця мала містити узагальнення, які дозволяли б з'ясувати природу тоталітарного устрою і водночас служила своєрідним меморіалом тим, хто став жертвою немилосердної системи²⁸.

---

²⁸ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» за 1993 – 2000 рр., арк. 3.

Розпочинаючи роботу над випуском серії книг «Реабілітовані історією», оцінюючи тогочасні умови жорстокої економічної кризи, бурхливі політичні пристрасті, головна редакційна колегія усвідомлювала, що завершення складної і важливої державної програми може бути успішним лише за умови зацікавленого об'єднання в Україні всіх політичних, громадських, наукових і творчих сил. Реалізуючи ці завдання, редакційна колегія звернулася через пресу за підтримкою до керівників міністерств і відомств України, уряду Республіки Крим, державних адміністрацій областей, міст Києва і Севастополя, народних депутатів усіх рівнів, керівників підприємств, організацій та представників бізнесу щодо підтримки редакційних колегій, комісій та авторських колективів на місцях.

У ході підготовки проекту до активної співпраці, поміркованості у предметних дискусіях, розсудливих та виважених оцінок запрошувалися всі політичні партії, рухи, громадські організації, творчі спілки та священнослужителі. Сподівання на всебічну допомогу і підтримку були висловлені на адресу наукових працівників, викладачів вищих навчальних закладів, дослідників, краєзнавців, роботи яких могли стати основою багатотомної праці. Особливу надію головна редакційна колегія поклала на колишніх політв'язнів, усіх тих, чий долі знівечив тоталітарний режим. Їхні об'єктивні свідчення могли надати виданню виняткової достовірності розпочатого дослідження. Організатори запрошували до співпраці журналістів, працівників засобів масової інформації, чий талант міг донести до народу правду про трагічні сторінки історії. Спільна праця мала стати єднальним моментом злагоди, взаєморозуміння і консолідації в суспільстві²⁹.

При запровадженні Державної програми «Реабілітовані історією» Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва й Севастополя доручалося сформувати редакційні колегії томів, які очолили заступники адміністрацій з гуманітарних питань. До їх складу увійшли науковці, викладачі вищих навчальних закладів, працівники архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду,

---

²⁹ Звернення головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / П. Т. Тронько // Поділля. – 1993. – № 26. – 30 квітня.

прокуратури, громадських організацій. До цієї справи залучалися творчі спілки, громадські об'єднання колишніх політв'язнів, репресованих, широкі кола краєзнавців, зацікавлених громадян³⁰.

Обласним редакційним колегіям підпорядковувалися штатні редакційно-видавничі підрозділи, які нараховували залежно від обсягу роботи від 4 до 8 осіб. До роботи залучалися провідні українські вчені, знані фахівці з історії України радянської доби. Серед них доктори історичних наук Р. Лях, З. Лихолобова, В. Бут, П. Бачинський, С. Білокінь, О. Довганич, О. Настуля, П. Тронько, О. Турченко, О. Гончар, Є. Скляренко, В. Іваненко, Г. Швидько, В. Ченцов, доктор політичних наук В. Войналович, кандидати історичних наук О. Бажан В. Васильєв, О. Єрмак, М. Кучерепа, Д. Омельчук, Р. Подкур та інші.

Одним із перших 24 листопада 1992 р. розпорядженням Представника Президента України у Херсонській області був затверджений склад обласної редакційної колегії книги «Реабілітовані історією» у складі 13 осіб. Закарпатська обласна редакційна колегія започаткувала роботу 13 січня 1993 р. розпорядженням Представника Президента України М. Крайла. До її складу увійшли кращі наукові сили області, серед яких 2 доктори та 5 кандидатів історичних наук, представники обласної організації Всеукраїнського товариства в'язнів та репресованих, громадських організацій, національно-культурних товариств, обласного державного архіву та комісій за відновлення прав реабілітованих, працівники суду, прокуратури, обласних управлінь служби безпеки та внутрішніх справ³¹.

Одеська обласна редакційна колегія була сформована розпорядженням обласної державної адміністрації від 14 вересня 1996 р. за № 130/А — 96 «Про організацію виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про підготовку та випуск серії книг «Реабілітовані історією». До її складу увійшло 11 осіб, серед яких четверо докторів та стільки ж кандидатів наук. Роботу редколегії

³⁰ Тронько П.Т. Наш священний обов'язок // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - № 1/2. - С. 5.

³¹ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Миколаївської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1.

очолила кандидат філологічних наук Л. Ковальчук, доцент Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова³².

Враховуючи обсяг та складність дослідницької роботи, відділ регіональних проблем Інституту історії України НАН України 14 вересня 1993 р. підготував програму та методичні рекомендації для підготовки науково-документального видання, які були схвалені Головною редколегією³³. Затверджена програма видання і структурний підхід до оформлення томів у п'яти розділах відображали як загальні, так і специфічні особливості регіонів, місцеві події того часу. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, яка характеризувала особу репресованого³⁴. Основними джерелами дослідницької роботи стали архівно-кримінальні справи обласних управлінь СБУ та фонди обласних державних архівів.

Вісімнадцятирічна діяльність обласних редколегій книг «Реабілітовані історією» та науково-редакційних відділів дали можливість провести значну науково-пошукову та дослідницьку роботу. Майже всі обласні науково-редакційні групи закінчують підготовку томів, а створені на місцях картотеки даних про громадян, що постраждали від політичних репресій, дають підстави стверджувати: обсяг зібраних матеріалів у областях України різний, але попередні підрахунки визначають чисельність репресованих у понад 700 тисяч³⁵, зокрема у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Одеській та Хмельницькій областях їх кількість перевищує 219 тисяч осіб³⁶.

³² Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Одеської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 2-3.

³³ Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К., 1993. – 35 с.

³⁴ Пам'ятка щодо зібрання і вивчення матеріалів для тому «Реабілітовані історією. Київська область». – С. 9-10.

³⁵ Книга памяти жертв политических репрессий в СССР: Аннотированный указатель. – СПб: Рос. нац. б-ка, 2004. – Режим доступу: <http://vizs.nlr.ru/project/books/uk2003/index.html#content>

³⁶ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Лист Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» начальнику

Редакційно-видавничою групою Миколаївської редакційної колегії «Реабілітовані історією» опрацьовано 15 тисяч архівно-слідчих справ обласного управління Служби безпеки, 2 511 кримінально-слідчих справ обласного архіву та 4 700 архівно-кримінальних справ архіву управління оперативної інформації УМВС України в Миколаївській області. Вони стали науковою базою для підготовки і випуску у світ 14 науково-інформаційних бюлетенів, де подані бібліографічні довідки про жителів Миколаївщини, які зазнали репресій. Редколегією вперше опубліковано і введено у науковий обіг понад 400 документів для ознайомлення широкому загалу громадськості³⁷.

З ініціативи редколегії «Реабілітовані історією» Закарпатської області у квітні 2001 р. проведена наукова конференція «Політичні репресії громадян Закарпатської області: їх зміст та деякі підсумки підготовки обласної книги «Реабілітовані історією». Її учасники підвели підсумки наукових досліджень, прорецензували окремі наукові розвідки. З області вийшли у світ 9 окремих видань, в яких відображена репресивна політика сталінізму на Закарпатті. Серед них: «Крізь пекло ГУЛАГів: документи, спогади, нариси», «У сутінках забуття» — документальні матеріали про репресованих делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, «У жорнах сталінських репресій» — з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст., «В тенетах «Смершу», матеріали про репресованих діячів Карпатської України та інші³⁸.

Члени обласної редколегії Вінницької області у 2000–2001 рр. взяли участь у міжнародній науково-практичній конференції «Політичні репресії на Поділлі», в обласній науково-практичній конференції «Голодомор як засіб політичного терору»³⁹.

Галузевого державного архіву Служби безпеки України Богунову С.М., арк. 1–2.

³⁷ Там само. Звіт Миколаївської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

³⁸ Там само. Звіт Закарпатської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 6–7.

³⁹ Там само. Звіт Вінницької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

Вагомий внесок для увічнення пам'яті жертв тоталітарного режиму зробили науковці та краєзнавці Хмельницької області. Результати їхніх досліджень знайшли своє відображення у Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Знищення опозиції в 20–30-х рр. XX століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні», що відбулася 14 квітня 2006 року в Хмельницькому інституті імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира Міжрегіональної Академії управління персоналом. Тут щорічно впродовж останніх трьох років відбуваються наукові конференції, під час яких на широкому фактичному матеріалі висвітлювалися історико-правові, соціально-демографічні та економіко-правові аспекти голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій⁴⁰.

Творчий колектив книги «Реабілітовані історією» з Теофіпольського району Хмельницької області, працюючи чотири роки з документами державного архіву області, архіву управління Служби безпеки, міліції та суду, вивчив та узагальнив матеріали справ про репресованих земляків, які дали цілісну картину жахливих репресій, що чинилися проти населення прикордонного району. Сотні мешканців були обвинувачені у шпигунстві, диверсіях та інших «діях». Архівні документи дозволили відстежити процес фальсифікації 15 справ «контрреволюційних організацій» Теофіпольщини. Серед них «Святецька контрреволюційна повстанська шпигунсько-диверсійна організація», за наслідками «діяльності» якої було ув'язнено та вислано в Сибір близько 400 осіб⁴¹. Факти, які викладені у книзі, — гірка правда, що видрукувана у двох томах загальним обсягом 75,3 умовного друкованого аркуша. Створений доробок став актом увічнення пам'яті імен тих, кому в трагічні часи навішували ярлики «ворогів народу», інших політично неблагонадійних елементів.

Обласні редколегії, організуючи масові пропагандистські заходи, вносять свої пропозиції державним органам влади. Так, за участю редколегії серії книг «Реабілітовані історією» Терно-

⁴⁰ Місінкевич Л. Увічнення пам'яті жертв політичних репресій // Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Кн. 1. – С. 866.

⁴¹ Стасюк І.А. Трагічні долі репресованих теофіпольців. Історико-меморіальне видання. В 2 т. – Хмельницький: «Поділля», 2000. – Кн. 1. – С. 37.

пільської області відкрито музей репресованому режисеру театру «Березіль» Лесю Курбасу в с. Старий Скалат Підволочиського району, встановлено пам'ятник художнику Якову Струхмачуку в с. Росохуватець Козівського району, передано ряд цікавих документів до обласного краєзнавчого та місцевого музеїв, встановлені меморіальні дошки письменнику Ю. Виливчуку, політичному діячеві В. Чорноволу, іншим політичним в'язням та репресованим⁴².

Вихід у світ у серпні 1994 р. науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» безпосередньо пов'язаний з реалізацією Державної програми «Реабілітовані історією». Засновниками часопису виступила Національна академія наук України, Служба безпеки України, Державний комітет з питань преси та Головна редакційна колегія видання «Реабілітовані історією». Виходячи у світ за виключно спонсорські кошти, видання не має аналогів на пострадянському просторі. Упродовж останнього десятиліття журнал став єдиним спеціалізованим виданням, де публікуються наукові розробки з історії колишніх спецслужб, дослідження щодо становлення та функціонування радянської тоталітарної системи. Ці матеріали дають можливість глибше зрозуміти процеси колективізації, розкуркулення, масові депортації, причини і наслідки голодоморів, переслідування інакомислячих та інші негативні прояви тоталітарної системи⁴³.

Для виявлення таких джерел Головна редакційна колегія «Реабілітовані історією» спільно з редакцією журналу провела низку наукових експедицій в архіви Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Донецька, Львова, Луцька, Полтави, Чернігова, які дозволили виявити близько 2 тисяч документів, що дали можливість з'ясувати важливі проблеми в історії України, проаналізувати витоки та етапи становлення тоталітарної системи, з'ясувати її трагічні наслідки для України і світового співтовариства⁴⁴.

---

⁴² Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Тернопільської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 2.

⁴³ *Скляренко Є.* Видання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України та ін.* – К., 2004. – Вип. 25. – С. 350–351.

⁴⁴ *Місінкевич Л.* Реалізація в областях Державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій // *Історія України. Маловідомі імена, події,*

Результати копіткої наполегливої роботи державних органів, науковців, ентузіастів «Меморіалу», товариств політв'язнів та жертв репресій, журналістів відобразилися у численних публікаціях на сторінках періодичних видань на кшталт списків реабілітованих, нарисів, статей та ґрунтовних розповідей про них. За останні десять років за програмою «Реабілітовані історією» видані десятки книг: збірників статей, нарисів, художніх творів, спогадів репресованих та їх дітей, збірників документів та архівних матеріалів, 32 числа наукового часопису «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

До прикладу, у 1994 р. у Рівненській області випущена книга «За відсутністю провини», в якій вміщені короткі відомості про жителів 15 районів та міста Рівне, що зазнали політичних репресій і були офіційно реабілітовані до 1959 р.⁴⁵ У наступні роки було видрукувано 4 випуски книг «Із криниці печалі», в яких опубліковані місцеві матеріали про масові репресії на Рівненщині у 1944–1953 рр. На архівних документах, спогадах та листах розкрита депортація населення області у віддалені райони колишнього Союзу, відображений хід «розкуркулення».

З ініціативи добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» та редакційної колегії «Реабілітовані історією» проведена пошукова робота, яка дозволила оприлюднити у двотомнику «Одеський мартиролог» списки на 33012 осіб, безвинно репресованих у період сталінських репресій⁴⁶.

У книзі пам'яті жертв політичних репресій «Вінницький мартиролог» вміщено бібліографічні довідки майже на 7 тисяч реабілітованих⁴⁷. Донецьке культурно-освітнє товариство «Меморіал» засвідчило свою роботу виданням у 1995 р. першої книги «Правда через роки» із загальноукраїнської серії «Реабілітовані історією». За сім років обласна редакційна колегія та науково-редак-

---

факти / Ін-т історії України НАН України та ін. – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 25. – С. 391.

⁴⁵ За відсутністю провини. Довідник про репресованих жителів Рівненщини, реабілітованих у 50-ті роки. – Рівне: Азалія, 1994. – 63 с.

⁴⁶ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Одеса: ОКФА, 1997. – Т. 1. – 752 с.

⁴⁷ Вінницький мартиролог: Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-і рр. ХХ ст.). – Вінниця: Велес, 2001. – С. 181.

ційна група підготували і видрукували п'ять випусків книг, в яких вміщені наукові статті істориків, спогади реабілітованих, документи про репресивні дії влади, уперше введені в науковий обіг.

Понад трьох тисяч біографічних довідок про реабілітованих у Запорізькій області опубліковано у двох книгах «Повернені імена», виданих у 1998–2000 рр. Окрім них, з'явилося близько сотні публікацій у періодичних виданнях, п'ять випусків збірника «Спокута». Репресії часів сталінізму на Дніпропетровщині показані у книгах «Свідчення з минувшини», випущених обласною редакційною колегією⁴⁸.

Інститутом історії України НАН України та Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» підготовлена книга «Пам'ять Биківні», де були опубліковані списки мешканців м. Києва, розстріляних у казематах НКВС⁴⁹. Усі вони обвинувачувалися за різними пунктами 54 статті КК УРСР та 58 статті КК РРФСР, що передбачали головним чином вищу міру покарання — розстріл. Відповідно до документів, що зберігаються в ЦДАГО України, встановлено, що в 1937–1938 рр. у тюрмах НКВС м. Києва розстріляно 2 266 осіб, які найімовірніше поховані в 19–20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства — селище Биківня. Про 1 641 репресованого вміщені відомості у книзі «Пам'яті Биківні».

Обласними редколегіями вперше досліджено, узагальнено і оприлюднено велику кількість документів про незаконні репресії, що згубили і покалічили життя ні в чому не винних співвітчизників. Вийшли друком сотні книг, документальних добірок, статей у періодичних виданнях з розповідями про загиблих у роки репресій. Відновлено світлу пам'ять безневинно постраждалих, яким на місцях поховань встановлені меморіальні дошки, пам'ятні знаки таobelіски.

Головна редколегія «Реабілітовані історією», узагальнюючи шістнадцятирічну діяльність сотень істориків, архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, журналістів, краєзнавців, видала

---

⁴⁸ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Запорізької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

⁴⁹ О внесудебных органах // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С. 80–82.

бібліографічний покажчик «Політичні репресії в Україні. 1917–1980-ті роки». Його упорядники Сергій Калитко, Роман Подкур, Олександр Рубльов, Лариса Шевченко, Сергій Білокінь зібрали близько 5 тисяч позицій україноцентричних досліджень, серед яких: наукові статті, монографії, розвідки, кандидатські та докторські дисертації⁵⁰.

У контексті підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» налагодилося співробітництво зі Службою безпеки України. На початковому етапі далеко не всі керівники її центрального апарату, обласних управлінь усвідомлювали необхідність виконання такої Державної програми. Лише поступово, зі зміною керівників старої генерації, розгортанням процесу наукового пошуку виникло взаєморозуміння й почали складатися творчі стосунки. Проте без оприлюднення узагальнених статистичних даних репресивного апарату СРСР, УРСР, його інформаційно-аналітичних документів немає ніяких підстав сподіватися на реконструкцію реальних історичних подій, з'ясування умотивованості й масштабів репресій в Україні загалом та її регіонах зокрема.

Необхідно зазначити, що якщо Служба безпеки України співпрацює з обласними редакційними колегіями та авторськими колективами, то цього не можна сказати про відомчий архів МВС України, який ставиться до них з певною обережністю. І зовсім незрозумілим є те, що документи і матеріали, які вже давно опубліковані в Москві, до цього часу в Україні позначені грифом «таємно». Процес розсекречення, як на наш погляд, триває надзвичайно довго.

Аналізуючи звіти обласних редакційних колегій, провідних фахівців Головної редакційної колегії, констатуємо, що науково-пошукова робота над унікальною фундаментальною працею про політичні репресії та реабілітацію жертв сталінізму в Україні в переважній більшості областей завершується. Особливо вона поживилася після підписання Президентом України В. Ющенком Указів щодо увічнення пам'яті жертв голодомору та політичних репресій⁵¹. Сут-

---

⁵⁰ Правда через роки: Статті, спогади, документи. – Донецьк: Либідь, 1995. – Вип. 1. – 128 с.

⁵¹ Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» // Офіційний вісник Президента України. –

тевим чином прискорили роботу обласні редакційні колегії щодо підготовки та друку обласних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією».

У 23 областях України та Автономній республіці Крим видано 57 книг. Низка областей видала четверті та п'яті книги обласних томів. Загальний обсяг надрукованих томів становить 38 тисяч сторінок, опубліковано понад 600 нарисів, майже 3 тисячі оригінальних документів, 988 фотодокументів, оприлюднено 2 53 878 призвищ репресованих громадян України⁵².

Започатковуючи Державну програму, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» не мала належного уявлення ні про масштаби політичних репресій, ні про кількість архівних документів, які підлягали вивченню, ні про ареали їх зберігання. Спочатку планувалося видати 25 томів. Однак у 2009 р. вже видано та рекомендовано до друку 57 томів. Усього передбачається видати понад 100 томів.

Узагальнюючи досліджені матеріали, зазначимо, що увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття проходило через певні етапи, які характеризуються такими заходами:

- відкриття доступу до матеріалів спеціальних фондів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до державних архівів;
- активізація роботи громадських організацій, утворення товариств політ'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств «Меморіал»;
- розробка Державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії з підго-

---

2007. – № 35. – С. 806. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – С. 15–16. Указ Президента України «Про персональну відповідальність посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 37. – С. 949.

⁵² Виступ академіка П. Т. Тронька на презентації видань державної програми «Реабілітовані історією» 2 квітня 2008 р. – С. 2.

товки багатотомного науково-документального видання книг «Реабілітовані історією»;

- формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково-редакційних груп для опрацювання відкритих архівних матеріалів, підготовка та видання на місцях томів серії «Реабілітовані історією».

На жаль, у тих виданнях, які вийшли у світ, названі далеко не всі жертви тоталітаризму, яким судилося пройти через такі жахи кривавих сталінських тортур, як «виїзні сесії», «особливі наради», «трійки», «двійки», оскільки надто багато судово-слідчих справ загубилося в нетрях архівних спецхранів. Пошуки їх продовжуються з надією, що всі імена будуть названі у книгах великого народного болю, що перейдуть до нащадків, як грізне свідчення, як реквієм про незліченні людські жертви, немилосердно і безневинно загублені на очах цивілізованого ХХ століття.

В статье отражена деятельность общественных организаций, Главной редакционной коллегии научно-документальной серии книг «Реабилитированы историей», ученых и краеведов по увековечению памяти жертв политических репрессий, восстановлению исторической правды та объективной оценки событий сталинского беззакония и произвола.

Ключевые слова: контрреволюционные преступления, реабилитация, жертвы политических репрессий, внесудебные органы.

This article reflects the activity of social organizations, the Main editorial staff Scientific-documentary series of books «Rehabilitated persons with History», scientists for immortalization the memory of victims of political repressions, restoration the historical truth and objective estimate the events of Stalin's lawlessness and tyranny.

Key positions: counter-revolution crimes, rehabilitation, victims of political rehabilitation, victims of political repressions, extrajudicial organs.